

Nizami Gəncəvi - 880

Dünya şöhrətli Nizami Gəncəvi

Baba BABAYEV,
filologiya elmlər doktoru

Dünya ədəbiyyatında zəngin tarixə və auditoriya üzərində böyük təsir gücünə malik olan Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sinin özəlliyi təkcə onun ilkinliyində, dünyəvi şöhrətlənməsində, formasında, Yaxın Şərqdə ədəbi məktəb yaratmasında yox, həm də onun mahiyyəti cəmiyyətin müxtəlif nöqsanlarını (şahdan tutmuş dilənçiyə qədər) hədəfləməklə yanaşı, bu və digər bəşəri məsələləri ümumiləşdirib onların yaranma səbəblərini də aşkara çıxarmaq, eyni zamanda, mövcud gerçəklik və mədəniyyətlərə, mənəvi dəyərlərə təsir göstərməkdən ibarətdir. Nizami Gəncəvinin poetik dünyasında mahiyyəti ona xas olan forma vasitəsilə deyil, müqayisə, analogiya, nəsihət vermə, tənqid və s. komponentlərlə açılır. Beləliklə, konkret situasiyanı ifadə edən kiçik mövzu genişlənərək miqyaslı, ictimai, bəşəri problemə yönəlir. Nizami Gəncəvinin ərsəyə gətirdiyi mətnlər səkkiz yüz ildən çoxdördünya mədəniyyəti xəzinəsində bərq vurur.

Şərqin ünlü şairi Hafız Şirazin (1300-1389) təbircə desək: ...“qoca dünya heç bir zaman Nizami Gəncəvinin mənzumələri kimi gözəl sözlər eşitməmişdir”.

Nizami Gəncəvi irsindən fundamental əsərlər yazan akademiyanın müxbir üzvü Nüşabə Araslı yazır: “Nizami poetikasının zənginliyini şərtləndirən mühüm amillərdən biri şairin əsərlərində özünü müxtəlif baxımdan göstərən insan xarakterlərinin dolğun bədii təcəssümüdür”.

Sənətin zirvəsinə qalxanlar, xalqın sənət tarixində böyük ad qoyub gedənlər məhz Nizami kimi sənətkarlardır. Ölməz əsərlərlə dünya şöhrəti qazanan Nizami Gəncəvi sözün mənasına, onun təsir qüvvəsinə böyük əhəmiyyət verdi, sözdən gözəl incilər və xariqlər yaratdı.

Bütün yüz illiklərin mütəfəkkir şairi olan Nizami tarixdə, ən əsası Şərq poeziyasında yeni ədəbi cərəyanın banisi, epik-dramatik janrın yaradıcısı kimi tanındı. Nizami Gəncəvi özünə, zamanına, mühitinə, içində olduğu gerçəkliklərə nəsihət verib yol göstərən, həm də ironiya edə bilən dahi şəxsiyyətlərdən oldu. Şair lirikası, qəsidələri, ölməz poemaları ilə, hökmdarların, xaqanların dünya oxucuları önündə öz ölkəsinin, şəhərinin tarixi, mədəniyyəti (Gəncə, Dərbənd, Naxçıvan, Bərdə,

Həmdünyan) ilə öyünür, onların qarşısına çıxardığı poetik mətnlərdə özlüyünü, kimliyini, varlığını sübut edir və bunu çox böyük ustad məharətilə həyata keçirə bilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının, elminin bütün dünyada tanınmasında Nizami Gəncəvinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Dünya mədəniyyətinin mürəkkəb və çoxşaxəli müstəvidə inkişaf etməsi, bu prosesin yalnız bədii yaradıcılığın orjinal nümunələrinin meydana çıxması hesabına yox, eyni zamanda klassik irsin daha dərin və müasir baxımdan (Nizamidən əvvəlki klassik irs - B.B) öyrənilməsi, mənalandırılması ilə bağlı olması hər bir sənətkarın üzərinə xüsusi missiya qoyur. Çünki ədəbi-bədii irs hər hansı nəsil üçün mənəvi və emosional təcrübəndəymi, canlı mənəvi kimi yaşayır. Nizamının klassiklərin yaradıcılığına (əlbəttə, özündən əvvəlkilərin), fikir, düşüncə və baxışlarına (məsələn, “İsgəndərnamə”) münasibəti bir də ona görə diqqətlidir ki, o yalnız öz dövrünün bədii tərəkürünün, idrak xüsusiyyətlərini deyil, həmçinin bütün zamanların əxlaqi-estetik dəyərlərini əks etdirə bilir.

Nizami Gəncəvinin istər öz vətəninə, istərsə də başqa ölkələrdə 880 illik zaman kəsimində qazandığı şöhrət haqqında, onun ictimai və bədii tərəkürə təsirinin xarakteri və ölçüsü barədə qədərincə təsəvvür almaq üçün hələ çox məsələlər aydınlaşdırılmalıdır. Dünya şöhrətli Nizami poeziyasının vüsətinə güvənərək hər şeyi görübmüş kimi:

...Yüz il sonra sorsan:

“Bəs o hardadır?”

Hər beyti səslənər:

“Burda, burdadır!” - demişdir.

Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmış onlarla şairin yaradıcılığına Nizami poeziyasına xas olan ideya və bədii xüsusiyyətlərin təsiri danılmazdır. Bu əsərlərin mətni ilə tanışlıqda istər-istəməz ya bütünlüklə Nizami Gəncəvi, yada onun hər hansı bir konkret əsəri (söhbət ilk “Xəmsə” dəki beş poemadan gedir) yada düşür. Dərüni hisslərlə düşünsən ki, oxuduğun əsərin müəllifi, hətta başqa bir ölkənin şairi olsa da, onun bu poemasının yaranmasında bu və ya digər dərəcədə Nizamının təsiri, rolu vardır yox, danılmazdır, bu əsərin müəllifi ya Nizamının dostu və müasiri, ya onu özünə ustad seçən, ya da onun poetik dünyasının təsiri altına düşən bir şairdir.

Öz yaradıcılığında Nizami Gəncəvidən ideya-mövzu və ya bədii üslub, sənətkarlıq cəhətdən öyrənərək, onun ənənələrini istedad və bacarıqla davam etdirənlər çox olubdur. Onların romantizm- realizimindən, utopikliyinə və bəşəri ideallara tapınmaq yolu ilə getmələri, Nizami ənənələrini davam etdirmələri ilə də sıx əlaqədardır. Yeri gəlmişkən, bu o demək deyildir ki, Nizami özündən əvvəlki şairlərdən bəhrələnməmişdir.

Təbii ki, dövrünə xas olan, qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ərəb dilində meydana çıxan seçimli nümunələri ərəb zəminində yaranan şairin inkişafına təsir göstərdiyi kimi, şərqdə ədəbi-nəzəri fikrin zənginləşməsində də Azərbaycan ədəbi mühitinin öz yeri olmuşdur. Sözü gedən zamanda artıq Azərbaycan ədəbi-mədəni-nəzəri fikri formalaşmışdır. “Şərq mifologiyası və xalq əfsanələrindən Nizami “Xəmsə”

sində bütün tərəflərlə duyulması “onun sənətinə xüsusi bir mənə dərinliyi, hikmət gətirmişdir.” Nüşabə xanım Araslı yazır: “...xalq yaradıcılığının təsiri Nizamiyə qədərki bədii ədəbiyyatda - Nizamidən əvvəl yazıb-yaradan şərq şairləri, o cümlədən Azərbaycanın qüdrətli sənətkarları Qətran Təbrizi, Ə.Xaqani, Mücirəddin Beyləqani, Fələki və başqalarının əsərlərində də duyulmaqdadır. Bu şairlərin Fərhad və Şirin, Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirin məhəbbətlərinə işarələri, Bəhrəm, İsgəndər şah və başqa Nizami qəhrəmanları ilə bağlı tarixi rəvayət və əfsanələri xatırlamaları Nizami ilə onun azərbaycanlı səlfləri arasında bir sənət yaxınlığını göstərməkdədir”. Görkəmli şairin yaratdığı əsərlər özünəqədərki yuxarıda göstərdiyimiz qüdrətli, şöhrət tapmış şairlərin yaratmış olduqları fundamental ədəbi təməl, bədii zəmin üzərində ərsəyə yetmişdir. Həmid Araslı, Azadə, Rüstəm Əliyev, Nüşabə Araslı, Xəlil Yusifli və b. Nizamişünaslar bildirmişlər ki, “Nizami poetikasının azərbaycanlı səlfləri ilə həmçinin mühit, mövzu, mənəvi eyniliyindən irəli gələn müştərəklikləri də çoxdur”. (N.Araslı)

Dünya ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə görmək çətin deyil ki, Nizami Gəncəvi mövzusunda əsər yazmaq Yaxın Şərqdə şairlik müsabiqəsindən keçmək kimi hesab olunmuşdur. Azərbaycan şairlərindən Arif, Həqiri, Zəmiri, Xəlifə Əşrəf, Nakam və başqa sənətkarlar onun mövzularından bəhrələnməmişlər. - Qezəlimizin peyğəmbəri Məhəmməd Füzuli (1494-1556) “Leyli və Məcnun” poemasını yazarkən (nə qədər dəyişiklik etsə belə) Şeyx Nizamini ustadı kimi yada salmışdır.

Sərhədləri aşib xalqları öz fikir, hikmət dünyası ilə yaxşı mənada çaşbaş salan, ovsunlayan əsərləri bütün Yaxın Şərq şairləri üçün irbət götürüləsi nümunələr olmuşdur.

Hindistanda, Əmir Xosrov Dəhləvi (1255-1325), özbəkistanda Əlişir Nəvai (1441-1503), İranda Cami (1414-1492) kimi dünya şöhrətli ondan təsirlənərək “Xəmsə” yaratmağa nail olmuşdular.

İranlı Məktəbi, Hilal Cığatai (hər ikisi Şiraz şəhərindəndir), Türkiyəli şair Həmdi, Əhmədi, Şeyxi və başqaları Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sinə müraciət etmişlər. Nizami gənc yaşlarında saray kitabxanasından bəhrələnərək (dayısı hökmdar sarayında çalışdığı üçün) qədim Azərbaycan mədəniyyətini, şərq elmlərini, qədim yunan fəlsəfəsini, orta əsr elmlərini ciddi şəkildə mütaliə edərək hərtərəfli biliyə malik olan fenomen sənətkar kimi yetişmişdir. Dayısı Ömər “xacə” ləqəbi ilə tanınırdı, o dövr “xacə” adı mənəbə sahiblərinə verilirdi. Kamil biliyə malik olması şairin mədəni, oxumuş, imkanlı ailədə böyüyüb tərbiyə almasından xəbər verir. Gəncəli şairin atasının adının Yusif, babasının isminin Zəkəddin, böyük babasının adının Müəyyədfiddin olması bir məntiqi də gerçəkləşdirir ki, o dövrdə Şərqdə bu kimi adlar ən ali ziyalı nəslindən olan və elmə, mənəviyyata xidmət göstərən çəxslərə verilirdi.

Poemalarında İbn Müqlə, İbn Hani, Əsədi, Firdovsi, Sənai və başqalarının ismini dilə gətirməsi, “Veys və Ramin” dən söz açması söz sərrafının ərəb və fars ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri ilə yaxından tanış olma ehtimalını gerçəkləşdirir.

Şairin yaradıcılığında duymaq çətin deyil ki, o, Aristotel, Sokrat, Platon kimi dünya şöhrətli əsərlərini nəinki oxuyub mənimsəmiş, hətta bu tarixi şəxsiyyətlərin fikir-düşüncə, ideyaları ilə tərbiyələnməmişdir.

Professor Rüstəm Əliyev yazır: “Ünsiri, Sənai, Ənsari, Ənvəri, Qətran Təbrizi, Əbülülə Gəncəvi, Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani Şirvani və öz dövrünün bir çox başqa söz ustalarının yaradıcılığını diqqətlə öyrənib dərk edirdi”.

Bir məqamda aydınlıq gətirilməlidir ki, o zamanlar Gəncədə, bütövlükdə Arranda danışq dili türk dili olmuşdur. Əhalinin çox qismi bu dildə danışırdı. Ərəb dili elm və din, fars dili isə poeziya dili hesab olunmuşdur. Gəncəli şairin bu dillərdə yazmasına səbəb də təkcə ərəb və fars dilli ədəbiyyatları mükəmməl bilməsi ilə əlaqədar deyildir.

Çox tədqiqatlarda nə isə bu məsələnin üstündən sükutla keçilir. Halbuki İran dövlət maraqlarının təminatına uyğun olaraq fars dilinin poeziya dili olması total şəkildə beyinlərə yeridilirdi. Türk tərəkürünün, mənəviyyatının, xüsusən də dilinin “Şahnamə” səviyyəsində və qüdrətində abidə yaratmağa qadir olmadığı təlqin edilirdi.

Qoca dünya, tarix neçə yüz illər türkü, onun kişiliyini, mərdliyini, savaşa bacarığını, düzəngah torpağı vətənə çevirmək və sevərək, can-qan ilə qorumaq bacarığını, istedadını, dönməzliliyini, ən əsası isə etnik mövcudluğunun ən vacib atributu kimi doğma ana dilini qorumaq, yaşatmaq əzmini dönmə-dönmə sınağına çəkibdir. Bu zavallı məmləkətin torpaqları nə qədər yadellilərin tapdığı altında qalıb. Hər gələn yadelli silahla yanaşı dilini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini, həyat və düşüncə tərzini gətirdi.

Təbii ki, gələnlər gec-tez getdilər, qalan onları gətirdikləri yox, apara bilmədikləri oldu. Qalan türkün öz bədii sözü və türkün öz sözünün yaşamağa haqqı olduğunu sübuta yetirən bədii-elmi sözü oldu. Bu kimi global məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün Nizami Gəncəvidən sonralar belə, yaradılan əsərlərə nəzər yetirilməsini məqsəduyğun hesab etmək lazımdır.

Belə ki, Yusif-Hacib Xəss Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” (Xaqanidən əvvəl yazılıb), M.Kaşğarının “Divanilüğət-it türk”, Ə.Nəvainin “Mühakəmətül-lüğətəyn” əsərləri sanki proqram xarakterli olub, düşünülmüş, məqsədli şəkildə yazılmış əsərlərdir. Ərəb dilinin elm dili kimi üstünlüyünə eyni zamanda axır zaman Peyğəmbərimiz və Ali kitabımız “Qurani Kərim”in dili olması haqq qazandırır. Bütün əsrlərdə-yüzlilliklərdə olduğu kimi, yenə də etnik-millət fəlakətin miqyasını dərk edən ziyalı aydınlar tarixi missiyalarını yerinə yetirməyə başladılar.

Y.Balasaqunlu türk hökmdarlarına türk dövlətini türk türələri əsasında idarə etməyi öyrətmək üçün türk dilində möhtəşəm abidə yaratdı. Maraqlıdır ki, müəllif “Qutadqu bilik” əsərini “Şahnamə” vəznində yazdı və “Şahnaməyi-türk” kimi məşhurlaşdı. Görünən isə artıq patetik tərənnümə varmadan türk dilinin və tərəkürünün ikinci “Şahnamə” yox, məhz “Şahnamə” qüdrətində əsər yaratmağa qadirliyini gözgörəsi, isbata ehtiyacı olmayan teorem kimi təsdiq etdi.

(Davamı var)